МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

Мовна концептуалізація ментального простору людини

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Том 3

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ІНОЗЕМНОЇ ФІЛОЛОГІЇ
КАФЕДРА РОМАНО-ГЕРМАНСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЇ

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

ІСТОРІЯ ТА СЬОГОДЕННЯ
ФІЛОЛОГІЧНОЇ НАУКИ

Том 3

РІВНЕНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ГУМАНІТАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
РІВНЕ 2020

УДК 81'37
М 74

Рецензенти:

Леміш Н.Є. доктор філологічних наук, професор
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова (м. Київ)
Толчеєва Т.С. доктор філологічних наук, професор
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова (м. Київ)

Рекомендовано до друку вченою радою
Рівненського державного гуманітарного університету
(*протокол № 5 від 28 травня 2020 р.*)

Колектив авторів:
Аладько Д.О., Деменчук О.В., Калініченко М.М., Кінащук А.В., Кучма Т.В., Мізін К.І., Орел І.І., Павлова О.І., Павловська Л.О., Славова Л.Л., Тропіна Н.П., Чеберяк А.М.

М 74 **Мовна концептуалізація ментального простору людини** : колективна монографія / кол. авт. ; голов. ред. О. Деменчук. Рівне: РДГУ, 2020. 135 с. (Історія та сьогодення філологічної науки ; т. 3).

Linguistic conceptualisation of person's mental space : Collective work / auth. ; O. Demenchuk (ed.). Rivne: RSUH, 2020. 135 p. (History and Contemporaneity of Philological Science ; v. 3).

У колективній монографії представлено розвідки, предметом аналізу яких є проблематика мовної реконструкції ментального світу людини. На матеріалі германських та слов'янських мов (англійська, німецька, чеська, польська, болгарська, українська, російська) розглянуто низку актуальних питань, присвячених семантичному моделюванню ментального простору людини, аналізу концептів ментальних ситуацій, вивченню природи функціонування ментальних образів, дослідженню властивостей ментальних категорій.

The collective work deals with the linguistic reconstruction of person's mental world. Based on the Germanic and Slavic languages (English, German, Czech, Polish, Bulgarian, Ukrainian and Russian), the paper focuses on the topical issues related to the semantic modelling of person's mental space, the analysis of mental situation concepts, the study of mental images functioning, the investigation of mental category features.

УДК 81'37

© Автори публікацій, 2020
© Рівненський державний гуманітарний університет, 2020

ЗМІСТ

МЕНТАЛЬНІ КАТЕГОРІЇ У ВИМІРІ МОВОЗНАВЧИХ ПАРАДИГМ

Кінащук А.В. ЛІНГВІСТИЧНИЙ АСПЕКТ КАТЕГОРІЙ РАЦІОНАЛЬНОСТІ ТА ІРРАЦІОНАЛЬНОСТІ: ВІД ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНОЇ ДО СИНЕРГЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ 6

Славова Л.Л. ПОНЯТТЯ *РОЗУМІННЯ* ТА *НЕРОЗУМІННЯ* У СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ 19

МЕНТАЛЬНІ СИТУАЦІЇ У ЗІСТАВНО-ТИПОЛОГІЧНОМУ ВИСВІТЛЕННІ

Аладько Д.О. МЕНТАЛЬНО-ЕМОЦІЙНА І ПОВЕДІНКОВА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЮДИНИ КРІЗЬ ПРИЗМУ НОМІНАЦІЙ ПОСУДУ В АНГЛІЙСЬКІЙ ТА УКРАЇНСЬКІЙ МОВАХ 28

Деменчук О.В. МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ЛЕКСИКИ ДЕВІАНТНИХ МЕНТАЛЬНИХ СТАНІВ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, ПОЛЬСЬКОЇ ТА АНГЛІЙСЬКОЇ МОВ) 40

Кучма Т.В. ВЕРБАЛЬНІ АСОЦІАЦІЇ ЯК ВІДОБРАЖЕННЯ МЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ (НА МАТЕРІАЛІ УКРАЇНСЬКОЇ, ПОЛЬСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ МОВ) 55

Мізін К.І. ОБ'ЄКТИВАЦІЯ СМИСЛІВ ДУРОСТІ У ГАСТРОКОНЦЕПТАХ (НА МАТЕРІАЛІ УСТАЛЕНИХ ПОРІВНЯНЬ АНГЛІЙСЬКОЇ, НІМЕЦЬКОЇ, УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ МОВ) ... 63

Павловська Л.О. АРХЕТИПНІ МІФОЛОГІЧНІ ОБРАЗИ В СЕМАНТИЦІ ВЕРБАЛЬНИХ ФОРМУЛ ПОБАЖАНЬ У РІЗНОСТРУКТУРНИХ МОВАХ ... 70

МЕНТАЛЬНІСТЬ У НАЦІОНАЛЬНІЙ МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ

Орел І.І. ВІДОБРАЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ В СЕМАНТИЦІ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ З ФОЛЬКЛОРНИМ КОМПОНЕНТОМ 80

Павлова О.И. СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ АНГЛИЙСКОГО ТЕРМИНОПОЛЯ «МЕНТАЛЬНОЕ ЗДОРОВЬЕ ЧЕЛОВЕКА» 92

Тропина Н.П. ВТОРИЧНЫЕ ПРЕДИКАТЫ МЕНТАЛЬНОСТИ В РУССКОМ ЯЗЫКЕ 102

МЕНТАЛЬНІ МОДЕЛІ
У ВИМІРІ ЛІНГВОДИСКУРСИВНИХ ПРАКТИК

Чеберяк А.М. МОВНИЙ ПОРТРЕТ Д. ТРАМПА У ЛІНГВО-КОГНІТИВНОМУ ТА КОМУНІКАТИВНОМУ АСПЕКТАХ 113

МЕНТАЛЬНІ ОБРАЗИ
У ПРОСТОРІ ХУДОЖНЬОГО ТЕКСТУ

Калініченко М.М. ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ ОБРАЗ ЛЮДИНИ В ЛІТЕРАТУРІ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОГО РОМАНТИЗМУ 126

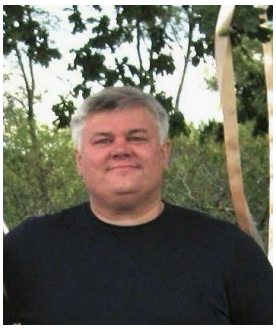

Деменчук О.В.
доктор філологічних наук, професор
Рівненський державний гуманітарний університет

МОДЕЛІ СЕМАНТИЧНОЇ ДЕРИВАЦІЇ ЛЕКСИКИ ДЕВІАНТНИХ МЕНТАЛЬНИХ СТАНІВ
(на матеріалі української, польської та англійської мов)

Стан розроблення проблем, пов'язаних із моделюванням семантики в сучасному мовознавстві, засвідчує виразну тенденцію до витлумачення змісту мовної одиниці в перспективі когнітивно-функціонального (такого, що обстоює ідею функціональної та когнітивної зумовленості мовного значення) підходу. Такий підхід декларує необхідність і доцільність моделювання змісту мовної одиниці за зразком концепту ситуації багатовимірного типу, який відтворює динаміку концептуалізації світу дискурсу (певної ситуації або її фрагмента) в аспекті різних варіантів пізнання світу людиною. Динаміка концептуалізації світу дискурсу передбачає схематизацію реального або уявного світу, при якій одні фрагменти цього світу акцентуються, актуалізуються, потрапляють у фокус уваги, а інші, навпаки, затемнюються, покидають фокус уваги, набуваючи статусу фонових елементів, див. (Падучева, 2004, с. 157; Яковлева, 1996, с. 48).

Семантична деривація є одним із аспектів, який виявляє динамічний потенціал семантики лексичної одиниці, розкриває механізми і стратегії розширення концепту ситуації – лексичного відображення (у певній мові) певного фрагмента дійсності (Мельчук, 1999, с. 85). Як теоретичний конструкт (модель) семантична деривація покликана відобразити специфіку природи людського знання, закономірності пізнавальної діяльності людини, особливості її мисленнєвих стратегій.

Обґрунтування когнітивних (у широкому сенсі) стратегій людини передбачає залучення до аналізу тих сегментів словникового складу мови, які покликані розкрити природу універсальних «когнітивних категорій» (Jackendoff, 1986), з-поміж яких ***лексика девіантних ментальних станів*** – семантичний клас слів, які

позначають ситуацію часткової або повної втрати «ментального контакту» людини з довкіллям або зі своїм внутрішнім світом, пор.: укр. *затьмарення*, *потьмарення*, *провали (в пам'яті)*, *забуття*, *непритомний*, *дуріти*, *запаморочуватися, чманіти* тощо; пол. *nieprzytomność*, *odurzenie*, *omam*, *oszołomienie, zaćmienie*, *zamroczenie*, *zaćmić*, *zamroczyć* тощо; англ. *blackout*, *derangement*, *disorder*, *disturbance*, *lapse (of memory)*, *oblivion*, *obscuration*, *opacity*, *sink*, *stupor*, *suppression*, *trance*, *unconsciousness*, *vertigo*, *bemused*, *clouded*, *crazy*, *darkened*, *dizzy*, *giddy*, *to daze*, *to stupefy*, *to unhinge* тощо. Сюди ж належать фразеологічні одиниці на зразок укр. *голова чманіє*, *пам'ять зраджує, туман у голові*, *затемнювати розум (свідомість)*, *потьмарилося в голові*, *тонути в тумані*; пол. *coś zaćmiło komuś umysł*, *tępa głowa*, *mieć lukę w pamięci*; англ. *be out for the count*, *in a fog*, *not know whether one is coming or going*, *out to lunch*, *pass out* тощо.

Актуальність обраної теми зумовлена загальним антропоцентричним спрямуванням сучасних семантичних теорій, тенденцією до поглибленого вивчення динаміки лексико-семантичних систем споріднених та неспоріднених мов, що пов'язано з усвідомленням і визнанням факту функціональної та когнітивної природи мови.

Лексика девіантних ментальних станів була об'єктом досліджень, які ставили за мету схарактеризувати структуру та зміст наповнення ментальних концептів в аспекті їх співвідношення з філософськими, міфологічними, літературними, соціокультурними тощо типами дискурсу. Предметом аналізу таких досліджень були мотиваційна організація лексико-семантичних полів «пам'ять» (Туровский, 2003; Брагина, 2007), «інтелект людини» (Леонтьева, 2008), «божевілля» (Жевайкина, 2004; Турилова, 2010), «хвороба» (Нечаева, 2014), «ментальні розлади» (Bengt, 2003; Lilienfeld & Marino, 1995; Murphy & Woolfolk, 2000; Wakefield, 1992); характеристика мовних моделей ментальних ситуацій (Падучева, 2004; Богуславская, 2006; Иомдин, 2006), реконструкція семантики предикатів внутрішнього стану (Зализняк, 2006) тощо. При цьому небезпідставним є твердження про те, що лексика девіантних ментальних станів може реалізувати власний дериваційний потенціал, виявляючи ознаки розширення концепту ситуації в ієрархії внутрішніх (психічних) та зовнішніх (ціннісних) систем людини. Вивчення дериваційного потенціалу названого класу лексики доцільно розробляти на матеріалі декількох мов, оскільки регулярні типи переходу від одного значення до іншого можуть

виявлятися в багатьох (якщо не у всіх) мовах світу, попри їх генетичну та культурну відмінність (Wierzbicka, 1992).

Мета розвідки – схарактеризувати моделі семантичної деривації лексики девіантних ментальних станів в українській, польській та англійській мовах та з'ясувати динаміку розвитку семантичної парадигми названого класу слів у зіставному аспекті.

Мета дослідження зумовлює необхідність розв'язання таких завдань:

– обґрунтувати доцільність використання номінацій певного класу слів для аналізу стратегій семантичної деривації лексики девіантних ментальних станів;

– визначити та описати модель прототипної ситуації лексики девіантних ментальних станів обраних мов на основі наявних спільних семантичних компонентів;

– схарактеризувати моделі семантичної деривації лексики девіантних ментальних станів в українській, польській та англійській мовах;

– з'ясувати динаміку розвитку семантичної парадигми лексики девіантних ментальних станів у зіставному аспекті;

– визначити перспективи подальших досліджень лексики девіантних ментальних станів.

Об'єктом дослідження слугуватимуть дієслівні, прикметникові та іменникові номінації на позначення ситуації «девіантні ментальні стани». Вибір таких номінацій зумовлений, з одного боку, чинником неоднорідності концепту названої ситуації, а, з іншого, – особливостями актантної структури основних семіологічних (іменних, дієслівних, ад'єктивних тощо) підкласів слів. «Знаки, що належать до різних підкласів, мають різний потенціал семантичної валентності, різний ступінь контекстуальної зумовленості та семантичної автономності» (Уфимцева, 2004, с. 99). З цього погляду стратегії семантичної деривації лексики девіантних ментальних станів розглядатимуться як стратегії ситуативного типу, реалізовані в аспекті заповнення актантних позицій дієслова, прикметника, іменника.

Аналіз семантичної деривації лексики девіантних ментальних станів передбачає два етапи: конструювання моделі прототипної ситуації названого класу слів через набір спільних семантичних компонентів, див. (Розина, 2005, с. 117), та моделювання на основі цієї ситуації стратегій семантичної деривації обраної лексики в мовах зіставлення. Адже модель прототипної ситуації «не лише постачає

семантичний матеріал для похідних значень, а й забезпечує їх зв'язок і, тим самим, єдність багатозначного слова» (Кустова, 2004, с. 40).

Семантика лексики девіантних ментальних станів зіставлюваних мов моделює прототипну ситуацію («девіантний ментальний стан») через набір таких спільних компонентів:

а) девіантний ментальний стан є результатом функціональних розладів в експерієнціальній (насамперед інтелектуальній) сфері суб'єкта когніції (Експерієнцера), зумовлених, як правило, чинником фізичних впливів або психоемоційних потрясінь, пор.: укр. *впадати в забуття* «втрачати відчуття навколишньої дійсності, засинаючи або непритомніючи» *Павла охопила якась апатія, і незабаром він впав у холодне й темне забуття* (СУМ, т. 3, с. 33); пол. *zamroczenie* «utrata poczucia rzeczywistości wywołana silnymi emocjami»: *W gniewie miewał chwile zamroczenia* (USJP); англ. *daze* «to prostrate the mental faculties of (a person), as by a blow on the head, a violent shock, weariness, intoxicating drink, etc.»: *A man dazed and bewildered by such a calamity* (OED);

б) девіантний ментальний стан засвідчує обмеження, пор.: укр. *Син мій Микола Костомаров ще за молодих років од напруженої наукової праці захворів на таку нервову недугу, що довела його до затьмарення розумових здібностей* (КТУМ); пол. *Paweł ocknął się z chwilowego zamroczenia, wreszcie zaczął mówić głosem przerywanym, ledwie dosłyszalnym w poświstach zamieci* (USJP); англ. *There's not a trace now of the original concussion. But there is still a black-out in the memory* (OED), або відхилення, пор.: укр. *туман у голові* «хтось відчуває легке потьмарення свідомості (через втому, недугу і т. ін.)»: *Тільки шия вже болить, в голові туман, думати важко* (СУМ, т. 10, с. 316); пол. *aberracja* «odchylenie od normalnego stanu»: *Aberracja myślowa* (USJP); англ. *distracted* «deranged in mind»: *They ran about like distracted men* (OED), в роботі інтелектуальних систем суб'єкта когніції;

в) девіантний ментальний стан засвідчує повну, пор.: англ. *blackout* «a period of total memory loss, as one induced by an accident or prolonged alcoholic drinking»: *The patient cannot account for the bizarre things he did during his blackout*, або часткову, пор.: пол. *zaćmienie* «częściowa utrata zdolności myślenia, rozumowania, orientacji»: *Popełniał gafę za gafą. Zaćmienie czy kompletny brak obycia?!* (USJP), втрату «ментального контакту» суб'єкта когніції з дійсністю;

г) девіантний ментальний стан виявляє ознаки короткотривалих (тимчасових), пор.: укр. *затьмарення* «*перен.* тимчасова втрата

здатності ясно мислити»: *Як найшло на нього таке затьмарення?* (СУМ, т. 3, с. 371), або довготривалих, пор.: *coma* «a state of unnatural, heavy, deep and prolonged sleep, with complete unconsciousness and slow, stertorous, often irregular, breathing» (OED), ментальних розладів;

ґ) ознаками вияву девіантного ментального стану є нечіткість сприйняття або спотворена оцінка певної ситуації, пор.: укр. *потьмарюватися* «*перен.* втрачати чіткість сприйняття; запаморочуватися»: *У мене розум наче потьмарився, не знала я, де правда і де кривда* (СУМ, т. 7, с. 440); пол. *zaciemniać* «*przen.* czynić coś niejasnym lub niewyrazistym»: *Jakieś myśli posępne dręczyły go i zaciemniały umysł* (SJP); англ. *clouded* «*fig.* of the mind: darkened or obscured (by ignorance, etc.)»: *No beauty beaming on his clouded mind* (OED).

Концепт ситуації «девіантний ментальний стан» не є однорідним і охоплює смислові зони: (а) каузації стану, пор.: укр. *потьмарювати* «*перен.* позбавляти чіткості сприйняття; запаморочувати»: *Мені темниця очі засліпила, мені неволя розум потьмарила* (СУМ, т. 7, с. 440); пол. *zamroczyć* «pozbawić kogo częściowo świadomości częściową utratę świadomości»: *Choroba tylko lekko zamroczyła jego umysł, który zawsze był bardzo jasnym* (SJP); англ. *stupefy* «to make stupid or torpid»: *The prisoner, stupified by illness, was unable to understand what passed* (OED); (б) набуття стану, пор.: укр. *чманіти* «втрачати здатність нормально мислити, міркувати або нормально діяти, рухатися (від чаду, алкоголю, нікотину і т. ін.)»: *Андрій уже чманів від перегорілого самогону та його варнякання і сердито відіпхнув Кирила* (СУМ, т. 11, с. 345); пол. *tumanieć* «stawać się tumanem, tracić zdolność rozumowania, bystrość, orientację, rozsądek; głupieć, tępieć»: *Tumanieć w krytycznej, napiętej sytuacji* (USJP); англ. *stupefy* «to become stupid or torpid»: *Do not go and stupify with such an old illuminée as the Dowager Lady Melville* (OED); (в) вияву стану, пор.: укр. *провал* «стан тимчасової втрати пам'яті, свідомості»: *Однаково – хоч пить, хоч вилить! І потім – пам'яті провал, неначе хтось минуле виїв...* (СУМ, т. 8, с. 127); пол. *mieć lukę w pamięci* «nic nie pamiętać, nie móc sobie czegoś przypomnieć, skojarzyć»: *Główne objawy to zaburzenia pamięci, konfabulacje (zmyślone wydarzenia wypełniające luki pamięnciowe), dezorientacja w czasie i miejscu oraz zafałszowane poznawanie osób* (USJP; KJP); англ. *lapse* «a 'slip' of the memory or the understanding»: *Daum now wants UEFA to accept that the rules regarding foreign players are for everyone else – but not for him because he had yet another excusable lapse of memory* (OED; BNC).

Ситуацію «девіантний ментальний стан» характеризуємо як стан ментального розладу людини, який засвідчує ознаки припинення або призупинення інтелектуальної діяльності суб'єкта когніції. Використовуючи нотацію смислових описів симптомних виразів, див. (Иорданская & Мельчук, 2007, с. 324), названу ситуацію доцільно описати в термінах лексичних функцій *Obstr* (позначає короткотривале утруднення функціонування) та *Stop* (позначає зупинку у функціонуванні). Ситуація, яку представляє лексична функція *Obstr*, кваліфікується такою, що вказує на факт призупинення інтелектуальної діяльності людини. Семантика лексики девіантних ментальних станів характеризує зазначений факт як збій в інтелектуальних системах Експерієнцера (*свідомості*, *розумі*, *інтелекті* тощо). Закономірно, що такі системи осмислюються як об'єкти локального впливу на суб'єкта когніції, пор.: укр. – *Таравана, – мовив, – це затьмарення розуму* (КТУМ); пол. *Ogarnęło ją jakieś zamroczenie umysłu*; англ. *Or had her initial fears been merely a result of the disorder of mind induced by her very apparent hunger?* (BNC). Лексична функція *Stop* описує ситуацію припинення інтелектуальної діяльності людини. Зупинка у функціонуванні передбачає довготривале розірвання ментального контакту суб'єкта когніції зі світом дійсності, пор.: укр. *Третій день лежить він у забутті* (СУМ, т. 3, с. 33); пол. *Maluch znalazł się po lewej stronie szosy i całym pędem wjechał na grube drzewo. Stan niepamięci. Trudno jest odtworzyć ostatnie chwile przed zderzeniem malucha z drzewem* (KJP); англ. *Your soul had become deaf in sleep's oblivion* (OED) і т. ін. При цьому ситуація осмислюється як стан охоплення (поглинання) інтелектуальних систем людини, а самі системи концептуалізуються як об'єкти тотального впливу на суб'єкта когніції, пор.: укр. *Нестерпний удар по голові звалив його на підлогу, і все поглинув морок забуття* (СУМ, т. 3, с. 34); пол. *Był to jednak ostatni błysk świadomości, po którym opanowała go niepamięć i ciemność* (SJP); англ. *All blackened with oblivion* (OED).

В зіставлюваних мовах концепт ситуації «девіантний ментальний стан» може розширюватися до меж семантики: а) фізичного (стан організму людини, її відчуття), пор.: укр. *запаморочилася голова* «впасти в хворобливий стан, коли втрачається почуття рівноваги і все навколишнє ніби хитається»: *Вихор глянув у провалля, і в нього запаморочилася голова* (СУМ, т. 3, с. 244); пол. *odurzać* «przyprawiać o zawrót głowy»: *Aż się zatoczył, tak odurzyła go nagła zmiana powietrza* (SJP); англ. *giddy* «having a

confused sensation of swimming or whirling in the head, with proneness to fall»: *I felt at first giddy and faint, as if I had received a blow from the expert hand of a boxer* (OED); б) психоемоційного, пор.: укр. *дуріти* «*перен.* втрачати ясність свідомості, рівновагу від почуття любові до кого-небудь»: *Усі ми, парубки в селі, дуріли за нею* (СУМ, т. 2, с. 439); пол. *zamroczenie* «utrata poczucia rzeczywistości wywołana silnymi emocjami»: *Żył przeważnie w stanie ciągłego zamroczenia, zawsze ponury i nieobliczalny* (USJP; SJP); англ. *crazy* «very enamored or infatuated»: *He was crazy about her* (RHWUD); в) поведінкового, пор.: укр. *дуріти* «забавлятися безглуздими пустощами, дурощами»: *Хлопці зскакували з возів, рвали на межах дикі квіти, перекидались, дуріли* (СУМ, т. 2, с. 439); пол. *odurzać* «*przen.* oszałamiać, omamiać, otumaniać, upajać»: *Zapusty tegoroczne, bale, biesiady zajęły, odurzyły wszystkie kobiety i młodzież naszą* (SJP); англ. *insane* «of actions: mad, idiotic, utterly senseless, irrational»: *Mr. Alstroemer in 1723 imported a small flock of merinos. It was a hazardous – it appeared to be a presumptuous, and an almost insane attempt* (OED), г) асоціативного (подекуди ідентифікаційного), пор.: укр. *Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків* (СУМ, т. 4, с. 764); пол. *Kwiaty mdlały na skwerach od kurzu i słońca* (SJP); англ. *Dêazed bread is overbaked outwardly, and not enough baked within* (OED); ґ) оцінного, пор.: укр. *божевільний* «*перен.* дуже великий, сильний, надмірний»: *Почне молитися [Параскіца] – і не може: якась сила душить за горло, проситься з грудей божевільним криком* (СУМ, т. 1, с. 211); пол. *nieprzytomny* «*przen.* bardzo intensywny; ogromny, gwałtowny, nasilony»: *Nieprzytomna ulewa* (USJP); англ. *crazy* «*sl.* wonderful; excellent; perfect»: *That's crazy, man, crazy* (RHWUD).

А. Значення «фізичний стан справ» – характеризує ситуацію «фізичний стан як результат функціонального збою в організмі людини». Перехід здійснено на основі рольової стратегії за ознакою 'повне або часткове позбавлення ознак фізичного стану'. На рівні ситуації «повне позбавлення ознак фізичного стану» розширення виявляє зміну типу учасника – у цільовій структурі реалізовано роль Пацієнса (суб'єкта зміни стану), на що вказує інкорпорований учасник Причини, пор.: укр. *зомлівати* «втрачати на деякий час здатність рухатися від сильного переживання, перевтоми, болю і т. ін.»: *З жаху дівчина зомліла* (СУМ, т. 3, с. 684); пол. *omdlewać* «tracić siłę, słabnąć po dużym wysiłku lub silnym wzruszeniu»: *Święty Boże, co to za okropna rzecz iść w ciemnościach po schodach obcego domu w górę i*

jeszcze w dodatku bez wiedzy i pozwolenia właścicieli. Michaś po prostu omdlewał z wrażenia, a Lusiowi było mokro na całym ciele i w ogóle (SJP; KJP); *faint* «grow weak or feeble»: *Sometimes Esau's self will faint for drink and meat* (OED). Ситуація «часткове позбавлення ознак фізичного стану» засвідчує локальне розширення, реалізоване в межах концепту суб'єкта зміни стану: фокус уваги зміщується на учасника nomina anatomica за ознакою невідчужуваної належності, див. (Апресян, 2001, с. 18). Ситуація осмислюється як стан локального збою в організмі людини. На такий збій вказує зміна (підвищення) комунікативного рангу учасника nomina anatomica, пор.: укр. *зомлівати 3* «терпнути (про частини тіла)»: *Василина сіла вечеряти, підобгавши під себе ноги, і тільки тепер почула, що в неї ноги стали неначе дерев'яні: отерпли й зомліли* (СУМ, т. 3, с. 684); пол. *Lęk, radość zatrzęsły dziewicą, omdlały pod nią stopy* (SJP). Топікалізація учасника nomina anatomica створює передумови додаткових імплікативних розширень у межах заданого концепту. Зокрема, регулярними зв'язками відзначено розширення: фізичний стан → вияв (зовнішнє вираження) такого стану, пор.: укр. *Ось він вже дійшов кінця і втомлено став. Спершись на лопату, він важко розгинав зомлілу спину* (СУМ, т. 3, с. 684); пол. *Podniósł z ciężkim westchnieniem omdlałe powieki i spojrzał mętnie* (SJP); англ. *Let them stream along my faintful looks* (OED).

Б. Значення «психоемоційний стан справ» – характеризує ситуацію «психоемоційний стан як результат вияву почуттів або душевних переживань людини». Результат вияву осмислюється як емоційна реакція у внутрішніх системах суб'єкта емоцій, пор.: укр. *дуріти* «*перен.* втрачати ясність свідомості, рівновагу від почуття любові до кого-небудь»: *Як парубкував, поведе чорними бровами – дівчата сохнуть і дуріють* (СУМ, т. 2, с. 439); пол. *mdleć* «bardzo się czymś zachwycać, coś podziwiać, bardzo się bać itp.»: *Kobiety mdlały z zachwytu na jego widok* (USJP); англ. *faint* «to lose heart or courage, be afraid, become depressed»: *He was despised by many; yet he fainted not* (OED).

Реалізуючи каузативний сценарій вияву емоцій, значення «психоемоційний стан» вводить у фокус уваги учасника Причини, який засвідчують зумовлений характер вияву стану, пор.: укр. *чманіти (голова чманіє)* «про стан приголомшеності, розгубленості, зв'язаний з численними турботами, справами і т. ін.»: *Саливон проймається обуренням на пастухові слова – чи тяжко людину знеславити? Далебі, від тих суперечок чманіє голова* (СУМ, т. 11, с.

345); пол. *odurzać* «wprowadzać kogoś w stan podniecenia lub otępienia, utrudniać komuś trzeźwą ocenę rzeczywistości»: *Odurzało ją powodzenie u mężczyzn*; англ. *dizzy* «arising from or caused by giddiness»: *Thought gave way to a dizzy horror, as if the earth were slipping away from under him* (OED).

Як і ситуація фізичного стану, ситуація «психоемоційний стан» активно експлуатує сценарій із топікалізацією учасника nomina anatomica за ознакою невідчужуваної належності. Ключовими учасниками ситуації є органи емоційного життя – *серце*, *душа*, див. (Урысон, 2003, с. 21), пор.: укр. *зомлівати* «нити, завмирати (про серце, душу)»: *Серце зомліло в Марини* (СУМ, т. 3, с. 684); пол. *mdleć ze strachu* «bardzo się bać»: *Serce w nim mdlało z przerażenia* (USJP); англ. *faint* «to lose heart or courage, be afraid, become depressed»: *His great heart, instead of fainting and subsiding, rose and biggen'd* (OED). У межах заданої ситуації такі учасники осмислюються не лише як локалізатори психоемоційного стану справ, а й як показники вияву цього стану. Семантичне розширення в цьому випадку реалізовано на основі механізму створення множинних фокусів, див. (Ирисханова, 2014, с. 65), які характеризують розвиток ситуації за ознакою різних виявів психоемоційного стану людини. Зокрема, в українській мові ситуація може бути концептуалізована як стан охоплення, поширення, оволодіння тощо, пор.: *душа (серце) ниє* «охопило відчуття жалю, тривоги, туги» (СУМ, т. 5, с. 414), стискання, здавлювання, пор.: *завмирати* «стискуючись, ніби зупинятися (про серце)»: *Завмерли серця дівочі в німій тузі* (СУМ, т. 3, с. 53); у польській мові – як стан ціпеніння, пор.: *serce mdleje* = 'drętwieć ze strachu' (SJP; USJP); в англійській мові – як стан відсутності, втрати, позбавлення тощо, пор.: англ. *faint of heart* «lacking courage; lose spirit or courage» (RHWUD).

Регулярними зв'язками відзначено розширення ситуації за ознакою психоемоційний стан → вияв (зовнішнє вираження) такого стану, пор.: укр. *затьмарювати* «робити сумним, похмурим, зажуреним»: *Тінь глибокого суму часто затьмарює її обличчя* (СУМ, т. 3, с. 371); пол. *zamraczać się* «stawać się posępnym, smutnym»: *Twarze słuchających zamroczyły się* (USJP); англ. *clouded* «gloomy»: *She sits with a clouded brow* (OED).

В. Значення «поведінковий стан справ» – характеризує ситуацію «дії, вчинки людини». Семантичний перехід здійснено на основі зміни рольового статусу учасника, реалізованої в межах

концепту ситуації «відхилення»: відхилення в роботі інтелектуальних систем людини → відхилення в поведінці людини.

Відхилення в поведінці можуть бути граничні (обмежені певним типом поведінкової ситуації) або неграничні (характерні для будь-якої поведінкової ситуації). Для граничних відхилень характерною є орієнтація на предикати класу «заняття». Прототипами таких предикатів є дієслова, «що позначають дію, безпосередньою метою якої є виконання самої цієї дії» (Апресян, 2009, с. 42), пор.: укр. *дуріти* «забавлятися безглуздими пустощами, дурощами»: *Хлопці зскакували з возів, рвали на межах дикі квіти, перекидались, дуріли* (СУМ, т. 2, с. 439). Семантичний розвиток вихідної ситуації (укр. *дуріти* «втрачати ясність свідомості, ставати дурним») виявляє ознаки імплікативного дериваційного відношення, в основі якого лежить лінгвокогнітивний процес дефокусування (Ирисханова, 2014, с. 65) – послаблення фокусу за рахунок створення множинних фокусів: «розумове обмеження (про людину)» → «позбавлений розумного змісту (про певний вчинок людини)», пор. англ. *fool* «to pretend»: *I was only fooling* (RHWUD). Неграничні відхилення орієнтовані на клас предикатів власне поведінки. Прототипами таких предикатів є дієслова, «що позначають сукупність фізичних дій, яку мовець розглядає лише з точки зору того, як агенс проявляє себе в оточенні інших людей, стосовно інших людей або в поточній ситуації взагалі, і якій він дає оцінку як відхилення від соціальної норми, зазвичай негативну» (Апресян, 2009, с. 41), пор.: укр. *дуріти* «робити безглузді, необдумані вчинки»: *А батько таки просто було каже: – Ой, дочко! не дурій! що се ти химеруєш, якісь панські розкоші все вертяться в тебе на думці* (СУМ, т. 2, с. 439); англ. *fool* «to do something that makes other people think you are silly or not to be respected». Похідна ситуація виявляє ознаки придушення попереднього фокусу в результаті часткового референційного зсуву: «позбавлений розумного змісту (про певний вчинок людини)» → «позбавлений розумного змісту (про будь-який вчинок людини)», пор.: пол. *wygłupiać się* «zachowywać się niepoważnie»: *Słyszę jak półgłosem mityguje jeden drugiego: – Kazek, nie wygłupiaj się! Nie umiesz pić, to nie pij!* (SJP); англ. *I got a little drunk and made a fool of myself* (BNC).

Г. Значення «асоціативний стан справ» – характеризує ситуацію через смисловий компонент ‘асоціативна характеристика стану справ’. Розширення концепту ситуації в цьому випадку передбачає перехід у зону суб’єкта асоціації, який ідентифікує ситуацію за ознакою своїх асоціативних вражень. На рівні предиката

такий перехід засвідчує зміну тематичного класу дієслова, реалізовану на основі зміни таксономічного класу учасника ситуації, пор.: укр. *Ожуги дерев клубочаться синюватим чадом, мліють і тріскають, опалені вогнями* (КТУМ); пол. *Znacznie już po północy ogień począł słabnąć i omdlewać* (SJP); англ. *faint* «decline»: *The Fires were fainting there* (OED). Для зіставлюваних мов характерною є орієнтація на таксономічний клас ПРИРОДНИЙ ОБ'ЄКТ (ЯВИЩЕ). Такий вибір, ймовірно, зумовлений чинником перцептивних вражень, які природні об'єкти (явища) викликають у суб'єкта асоціації, пор.: пол. *mdleć* «o zjawiskach wzrokowych: stawać się niewyraźnym, mglistym; o świetle: przygasać»: *Niebo było zasiane mdlejącymi gwiazdami* (SJP); англ. *faint* «to lose colour or brightness»: *The sky had fainted into a sickly hectic* (OED). Разом із тим, у зіставлюваних мовах відзначено певні розбіжності. Зокрема, в польській та англійській мовах концепт ситуації може бути розширений до меж учасників таксономічного класу ДІЯЛЬНІСТЬ, пор.: пол. *W połowie maja wszystko się na Litwie zmieniło. Powstania mimo pozornego hałasu i czczej ruchawości omdlały wszędzie na sile rzeczywistej* (SJP), англ. *We had such trembling and almost fainting doings* (OED); МІСЦЕ (в українській та польській мовах), пор.: укр. *І вже дрімотно мліє сіножать* (КТУМ), пол. *W samotnego ogrodu zgłuszonej ustroni, która pod szarym niebem w oparach omdlewa* (SJP); ПОДІЯ (в українській мові), пор.: укр. *Лихо мліє перед ними* (КТУМ). Поза тим, в англійській мові відзначено випадок розширення концепту ситуації до меж ідентифікаційного стану справ, пор.: *dazed* «applied to anything that has lost its freshness and strength, as to wood when it loses its proper colour and texture»: *No dazed wood to be used* (OED).

Ґ. Значення «оцінний стан справ» – характеризує ситуацію через смисловий компонент 'оцінна характеристика стану справ'. Розширення концепту ситуації у цьому випадку передбачає перехід у зону суб'єкта оцінки, який осмислює ситуацію за певною ціннісною ознакою, в основі якої лежить тіміологічний принцип ранжування елементів універсуму за ступенем їх важливості, цінності та значущості (Пеньковский, 2004, с. 74). Семантичний перехід у ситуацію «оцінний стан справ» визначають два типи ціннісних стратегій – емотивна та етична.

Емотивна стратегія характеризує ситуацію емоційного ставлення суб'єкта оцінки до певного стану справ. Оцінка у такому випадку засвідчує зумовленість ставлення властивостями заданої

ситуації, а саме тими відхиленнями, які в цій ситуації фіксує суб'єкт оцінки. За таких обставин ситуація виконує роль своєрідного ініціатора, який «нав'язує» певне оцінне ставлення до себе з боку з суб'єкта оцінки. «Якісна специфіка емоційного відображення дійсності полягає у тому, що воно відображає не властивості самих речей, а їх значення для життя людини» (Шаховский, 2008, с. 36), пор.: укр. *затьмарювати* «перевершувати кого, що-небудь своїми якостями, досягненнями і т. ін.»: *Клим теж ладен був пишатися колосальною начитаністю Дмитра і пишався б, якби не бачив, що брат затьмарює його* (СУМ, т. 3, с. 371); пол. *zaćmiewać* «przewyższać w czymś kogoś, coś, usuwać na drugi plan»: *Zaćmił kolegów talentem* (USJP); англ. *obscure* «to overshadow or outshine»: *His liberality obscured the glory of all who had preceded him in the office* (OED).

Етична стратегія орієнтована на смисл 'мовець схвалює / не схвалює вчинення певної дії' (Плунгян, 2003, с. 311). Семантичне розширення концепту ситуації в цьому випадку засвідчує тенденційний характер оцінювання певного стану справ, позаяк не задає (абсолютної) оцінки ситуації, а лише напрям у визначенні її цінності, пор.: укр. *запаморочення від успіхів* «втрата правильного розуміння і оцінки чого-небудь внаслідок впливу досягнутих успіхів»: *Не встигли «свободівці» отримати остаточні результати виборів, як вже з'явилося запаморочення від успіху* (СУМ, т. 3, с. 243; КТУМ); пол. *Dziś jego wystąpienia są wyłącznie toporną propagandą. Tak toporną, że nawet Lepper wydaje się na ich tle politykiem finezyjnym. Taki zawrót głowy od przedwczesnych sukcesów?* (KJP); англ. *Herr Nordern looked around the table, exuberant, dizzy with happiness, and then, remembering the toast he had been about to make, raised his glass* (BNC).

Семантична деривація лексики девіантних ментальних станів в українській, польській та англійській мовах виявляє ознаки похідності ситуативного типу, що передбачає розширення в аспекті змін характеристик учасників вихідного концепту ситуації. Динаміка розвитку семантичної парадигми названого класу лексики засвідчує регулярний характер таких змін, виявляючи розширення вихідного концепту ситуації до меж як внутрішніх (реалізованих в ієрархії фізичних та психоемоційних систем людини), так і зовнішніх (реалізованих в ієрархії поведінкових, асоціативних, ідентифікаційних, оцінних стратегій людини) ситуацій. Розширення вихідного концепту ситуації лексики девіантних ментальних станів обраних мов реалізовано на основі рольової, прагматичної та категоріальної дериваційних стратегій.

Аналіз динаміки розвитку семантичної парадигми лексики девіантних ментальних станів показав, що обсяг розширення вихідного концепту ситуації у зіставлюваних мовах не є однаковим. В українській та польській мовах розширення концепту ситуації є більш локальним у тому сенсі, що виявляє обмеження в обсязі цільової ситуації «зовнішні системи людини». В англійській мові обмеження на семантичну деривацію дещо послаблені, що уможливлює розширення обсягу концепту до меж ситуацій як внутрішніх, так і зовнішніх систем людини.

Відтворення специфіки національно-мовної картини світу визначає доцільність подальших досліджень лексики девіантних ментальних станів у порівняльно-історичному та типологічному аспектах.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Апресян, Ю.Д. (2001). Системообразующие смыслы ‘знать’ и ‘считать’ в русском языке. *Русский язык в научном освещении, 1,* 5-26.

Апресян, Ю.Д. (2009). *Исследования по семантике и лексикографии*. Москва: Языки славянских культур.

Богуславская, О.Ю. (2006). Интеллектуальные способности и деятельность человека в зеркале прилагательных. In *Языковая картина мира и системная лексикография* (с. 469-512). Москва: Языки славянских культур.

Брагина, Н.Г. (2007). *Память в языке и культуре*. Москва: Языки славянских культур.

Жевайкина, Ю.В. (2004). *Когнитивные аспекты идиоматики (на материале фразеосемантического поля «безумие» в современном русском языке)*. (Автореф. дисс. канд. филол. наук). Ульяновский государственный университет, Ульяновск.

Зализняк, Анна А. (2006). *Многозначность в языке и способы ее представления*. Москва: Языки славянских культур.

Иомдин, Б.Л. (2006). Языковая модель понимания. In *Языковая картина мира и системная лексикография* (с. 513-612). Москва: Языки славянских культур.

Иорданская, Л.Н., & Мельчук, И.А. (2007). *Смысл и сочетаемость в словаре*. Москва: Языки славянских культур.

Ирисханова, О.К. (2014). *Игры фокуса в языке. Семантика, синтаксис и прагматика дефокусирования*. Москва: Языки славянской культуры.

Кустова, Г.И. (2004). *Типы производных значений и механизмы языкового расширения*. Москва: Языки славянской культуры.

Леонтьева, Т.В. (2008). *Интеллект человека в русской языковой картине мира*. Екатеринбург: Изд-во «Рос. гос. проф.-пед. ун-т».

Мельчук, И.А. (1999). *Опыт теории лингвистических моделей «Смысл ↔ Текст»*. Москва: Языки русской культуры.

Нечаева, Л.С. (2014). Названия и характеристики людей с психическими и умственными отклонениями: мотивационный аспект (на материале русских говоров Пермского края). *Вестник Пермского университета, 2(26),* 32-43.

Падучева, Е.В. (2004). *Динамические модели в семантике лексики*. Москва: Языки славянской культуры.

Пеньковский, А.Б. (2004). *Очерки по русской семантике*. Москва: Языки славянской культуры.

Плунгян, В.А. (2003). *Общая морфология: введение в проблематику*. Москва: Едиториал УРСС.

Розина, Р.И. (2005). *Семантическое развитие слова в русском литературном языке и современном сленге: глагол*. Москва: Азбуковник.

Турилова, М.В. (2010). *Генетическая и мотивационная характеристика лексико-семантического поля «безумие» в русском языке*. (Автореф. дисс. канд. филол. наук). Московский государственный университет, Москва.

Туровский, В. (2003). Память в наивной картине мира: *забыть*, *вспомнить*, *помнить*. In *Логический анализ языка. Избранное. 1988-1995*. (с. 345-349). Москва: Индрик.

Урысон, Е.В. (2003). *Проблемы исследования языковой картины мира: аналогия в семантике*. Москва: Языки славянской культуры.

Уфимцева, А.А. (2004). *Типы словесных знаков*. Москва: Едиториал УРСС.

Шаховский, В.И. (2008). *Категоризация эмоций в лексико-семантической системе языка*. Москва: ЛКИ.

Яковлева, Е.С. (1996). К описанию русской языковой картины мира. *Русский язык за рубежом, 1-3,* 47-56.

Bengt, B. (2003). The concept of mental disorder. *Philosophical Communications, 29.*

Jackendoff, R.S. (1986). *Semantics and cognition*. Cambridge: The MIT Press.

Lilienfeld, S.O., & Marino, L. (1995). Mental disorder as a Roschian concept: a critique of Wakefield's «harmful dysfunction» analysis. *Journal of Abnormal Psychology, 104,* 411-420.

Murphy, D., & Woolfolk, R.L. (2000). Conceptual analysis versus scientific under-standing: An assessment of Wakefield's folk psychiatry. *Philosophy, Psychiatry, and Psychology, 7,* 271-292.

Wakefield, J.C. (1992). The concept of mental disorder. On the boundary between bio-logical facts and social values. *American Psychologist, 47,* 373-388.

Wierzbicka, A. (1992). *Semantics, culture, and cognition: Universal human concepts in culture-specific configurations*. Oxford & New York: Oxford University Press.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ІЛЮСТРАТИВНОГО МАТЕРІАЛУ

КТУМ: *Корпус текстів української мови*. Available at: http://www.mova.info/corpus.aspx

СУМ: *Словник української мови*. (1970-1980). Київ: Наукова думка.

BNC: *The British National Corpus*. Available at: http://www.natcorp.ox.ac.uk

KJP: *Korpus języka polskiego*. Available at: http://korpus.pwn.pl/

OED: *Oxford English Dictionary*. (2009). Available at: Second Edition on CD-ROM © Oxford Univ. Press, 4.0.

RHWUD: *Random House Webster's Unabridged Dictionary*. (2000). Available at: CD-ROM, Electronic dictionary of American English. Seattle, WA: Random House, Inc.; Multimedia 2000, Inc., 3.0.

SJP: *Słownik języka polskiego*. (1997). Available at: Płyta CD. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1.0.

USJP: *Uniwersalny słownik języka polskiego*. (2004). Available at: Płyta CD. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN SA, 1.0.

Наукове видання

МОВНА КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЯ МЕНТАЛЬНОГО ПРОСТОРУ ЛЮДИНИ

Колективна монографія

Історія та сьогодення філологічної науки

Том 3

Academic Edition

LINGUISTIC CONCEPTUALISATION OF PERSON'S MENTAL SPACE

Collective work

History and Contemporaneity of Philological Science

Volume 3

Формат 60x84 1/16.
Папір офсетний. Друк ризографічний.
Гарнітура Century Schoolbook.
Ум. др. арк. 7,1. Наклад 100.

Редакційно-видавничий відділ
Рівненського державного гуманітарного університету
м. Рівне, 33000, вул. Ст. Бандери, 12
тел.: (0362) 26-48-83

Друк: «ПараГраф+»
м. Рівне, 33000, вул. Гетьмана Мазепи, 6/8
тел.: (0362) 26-49-27